

ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ АЯСЫНДА МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ДІНИ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ТҮСІНІГІ

Б.М. Мелисова, А.Р. Альмухаметов, А.Ш. Жамашев, Г.Т. Алаева

АҢДАТПА

Мақалада ислам дініндегі зияткерлік меншік түсінігі діни тұрғыдан сипатталды. Зияткерлік меншік ислам құқығы тұрғысынан қарастырылып, интеллектуалды меншік құқықтарын құрайтын авторлық құқыққа қатысты ислам құқығындағы ғалымдардың көзқарастары зерттелді. Білім адамға тек материалдық емес, өзге де артықшылықтарды беретін дәуірде, зияткерлік меншік мәселесі жеке және қоғамдық деңгейде дамудың негізгі қағидасына айналып отыр. Зияткерлік меншік ақыл-ойдың нәтижесінде пайда болатын, белгілі-бір объектілерге иелік етуді білдіреді. Бұл тақырып ақпарат дәуірінде аса өзекті болып, әр елдің мәдени және экономикалық дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылуда. Зияткерлік меншік тақырыбы дінтану, философия, құқық, әлеуметтану, халықаралық қатынастар және өзге салаларда кеңінен талқыланып, қазіргі таңда мұсылман қоғамы үшін де маңызды тақырыптардың біріне айнауда. Зерттеу барысында интеллектуалдық меншікке қатысты көзқарастар, оның тарихы мен дамуы, сондай-ақ қазіргі заманғы түсінікпен салыстырғанда ерекшеліктері талданды. Зияткерлік меншік, оның ішінде авторлық құқық, ислам құқығында жеке меншік құқығының бір түрі ретінде қарастырылатыны туралы анықталды. Зерттеудің мақсаты ислам құқығындағы зияткерлік меншік түсінігін тереңірек талдап, оның заманауи құқықтық жүйелермен үйлесімділігі мен айырмашылықтарын анықтау болды.

Түйін сөздер: мүлік, меншік, зияткерлік меншік, қоғам, ислам құқығы, дін.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Мелисова Б.М.,
b.melisova@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Мелисова Б.М.,
Альмухаметов А.Р.,
Жамашев А.Ш., Алаева Г.Т.
Ислам құқығы аясында
мұсылмандардың діни
тәжірибесіндегі
зияткерлік меншік түсінігі //
Адам әлемі. – 2024.
– №4 (102). – Б. 134-142.

Понятие интеллектуальной собственности в религиозной практике мусульман в контексте исламского права

Аннотация. В статье рассматривается понятие интеллектуальной собственности в исламе с религиозной точки зрения. Интеллектуальная собственность анализируется с позиции исламского права, а также изучены взгляды исламских ученых на авторское право, которое является частью интеллектуальной собственности. В эпоху, когда знания приносят не только материальные, но и другие преимущества, проблема интеллектуальной собственности становится основным принципом развития как на частном, так и на общественном уровнях. Интеллектуальная собственность подразумевает право владения определенными объектами, являющимися результатом умственного труда. Эта тема становится особенно актуальной в эпоху информации и рассматривается как основной фактор культурного и экономического развития каждой страны. Вопросы интеллектуальной собственности широко обсуждаются в таких областях, как религиоведение, философия, право, социология, международные отношения и других, и сегодня она становится также одной из важнейших тем для мусульманского общества. В ходе исследования были проанализированы взгляды на интеллектуальную собственность, ее история и развитие, а также особенности по сравнению с современным пониманием. Установлено, что интеллектуальная собственность, включая авторское право, рассматривается в исламском праве как один из видов частной собственности. Цель исследования заключалась в более глубоком анализе понятия интеллектуальной собственности в исламском праве и определении его совместимости и различий с современными правовыми системами.

Ключевые слова: имущество, собственность, интеллектуальная собственность, общество, исламское право, религия.

Intellectual Property in Muslim Religious Practice Within the Framework of Islamic Law

Abstract. The article discusses the concept of intellectual property in Islam from a religious perspective. Intellectual property is analyzed from the standpoint of Islamic law, and the views of Islamic scholars on copyright, which forms part of intellectual property rights, are explored. In an era where knowledge provides not only material benefits but also other advantages, the issue of intellectual property has become a fundamental principle of development at both the individual and societal levels. Intellectual property refers to the right to own certain objects that result from intellectual labor. This topic is particularly relevant in the information age and considered a key factor in the cultural and economic development of each country. The issue of intellectual property is widely discussed in fields such as religious studies, philosophy, law, sociology, international relations, and others, and it has become one of the most important topics for Muslim society today. The study analyzed the views on intellectual property, its history and development, as well as its differences compared to modern understandings. It found that intellectual property, including copyright, is considered in Islamic law as a type of private ownership. The aim of the study was to conduct a deeper analysis of the concept of intellectual property in Islamic law and to determine its compatibility and differences with modern legal systems.

Keywords: Assets, Property, Intellectual Property, Society, Islamic Law, Religion.

Kіpіcne

Адам ерекше жаратылыс екенін көрсететін дәлелдің бірі оның қабілеті мен санасы. Қоғамдағы өзгерістер жылдам өріс алып жатқанын біз ауыл шаруашылықтан өнеркәсіпке, кейін ақпараттық қоғамға ауысқаны арқылы айқын көре аламыз. Өз кезегінде капитализмнің дамуы саудасаттықтан өнеркәсіпке, кейін ақпаратқа ауысты. Қазіргі таңда ақпарат мүлкінің бір түрі ретінде материалдық игіліктер, байлықтың басты көзіне айналып отыр. Ақпараттың айрықша маңызды болған дәуірінде, зияткерлік меншік мәселесі жеке және қоғамдық деңгейде аса маңызды мәнге ие болып, әр елдің мәдени және экономикалық дамуының да басты бір аспектісіне айналды. Зияткерлік меншік ақыл-ой еңбегінің нәтижесінде пайда болған интеллектуалдық өнімдерге деген белгілі бір құқықтардың бар болуын білдіреді. Интеллектуалдық меншік авторға өз туындысын қорғауға мүмкіндік беріп, онымен қоса моральдық және қаржылық артықшылықтармен де қамтамасыз етеді. Зияткерлік меншік мәселесі дінтану, философия, құқық, әлеуметтану, халықаралық қатынастар, сауда және өзге де салаларда кеңінен талқылануда және мұсылман қоғамы үшін де маңызды тақырыптардың біріне айналууда. Қазіргі таңда зияткерлік меншік көптеген салаларға бөлінген, осы мақалада авторлардың зияткерлік меншік мүдделері қарастырылатын болады.

Тұлға өз ой еңбегінің нәтижесінде жеткен көптеген туындылар қоғамда үлкен маңызға ие болуы мүмкін. Бұл шығармалар тек материалдық тұрғыдан ғана емес, рухани жағынан да маңызға ие, сондықтан автордың құқығы, оның қорғалуы қажеттілігі деген түсінік пайда болып отыр.

Бұл жерде тек автордың жеке құқығының қорғалуын қамтамасыз ету деген тар мағыналы бір түсінік қана емес, сонымен қатар мәдениет пен өркениеттің дамуы деген ауқымды мәселелерге әсер ететін себеп салдар. Автор мен оның шығармасы арасындағы зияткерлік меншік деген тек материалдық пайдамен шектелмейді, ол бүкіл қоғамға рухани тұрғыдан ықпал етіп, әсер ете алады. Сондықтан автордың зияткерлік құқықтарын қорғау мәселесі қоғамның мәдени, діни, экономикалық және әлеуметтік мүдделерін қамтитын аса маңызды бір тақырыптардың бірі.

Зияткерлік меншік, меншіктің бір түрі болғандықтан бірінші кезекте жалпы меншік анықтамасын түсінуді қажет етеді. Меншік түсінігі тарихқа үңілетін болсақ, әр кезеңде өзгеріп отырған, мөселен меншік ретінде тек заттар ғана емес, тарихтан бізге мәлім тіпті адамдар да құлдық заманда меншік ретінде қарастырылған. Зияткерлік меншік ХІХ ғасырда ғылымның дамуымен бірге пайда болған меншіктің жаңа түрі болып табылады. Бастапқыда зияткерлік меншік жеке құқық ұғымы ретінде қарастырылса, кейін арнайы заңдармен реттелетін жеке дара салаға айналды. Зияткерлік меншікті ислам құқығы тұрғысынан қарастыру үшін мақалада түрлі көзқарастар талқыланып, көптеген зерттеушілердің зияткерлік меншікке қатысты ережелерді анықтау үшін теориялық және практикалық зерттеулер жүргізгені туралы анықталды. Қазіргі уақытта зияткерлік меншік мәселесін фиқһ тұрғысынан зерттейтін біраз мақалалар, диссертациялар және кітаптар қазақ, түрік, ағылшын және орыс т.б. тілдерде жазылған еңбектер қамтиды. Зияткерлік меншіктің діни аспектілерін зерттеген қазақстандық ғалымдардың саны шектеулі, осы салада зерттеулер жүргізген кейбір зерттеушілер мыналар: Рахымжан Калкенов (ислам

құқығындағы зияткерлік меншікке қатысты сұрақтарды зерттеген, ислам құқығы мен қазіргі құқық жүйелерінің байланысы туралы жазған); Алибек Әшімов (ислам және өзге діндердегі зияткерлік меншік). Зияткерлік меншікті дінтану тұрғысынан зерттеген ресейлік зерттеушілер: Илья Николаевич Захаров (дінтану мен құқықтың байланысқан жерлеріндегі мәселелерді, соның ішінде зияткерлік меншік пен дін арасындағы байланыс); Александр Григорьевич Дворкин (зайырлылық пен дин институттардың қазіргі құқықтың әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде зияткерлік меншікке әсері туралы жазған). Шетелдік және түрік зерттеушілері: Абдулла Саид (исламдық құқық ғылымындағы зияткерлік меншік құқығы); Далгин Ниһат (меншік түсінігі); Джонатан Экеланд (авторлық құқық пен патенттік құқық мәселелерін христиандық этика мен теология контекстінде зерттеген); Хыфзы Велдет (зияткерлік меншік); Халед Абу Эль Фадл (ислам құқығындағы зияткерлік меншіктің құқықтық және этикалық аспектілері); Элиф Гүл (Түркиядағы зияткерлік меншік және оны құқықтық реттеу); Айше Сезер (ислам құқығындағы авторлық құқық); Айше Тұғче Доған (ислам құқығындағы зияткерлік меншік); Фатих Орхан (ислам құқығындағы авторлық құқық); Мүжәһид Энгин (қазіргі ислам құқығындағы зияткерлік меншік); Ахмет Сабан (ислам құқығы мен адам құқықтарындағы зияткерлік меншік) және тағы басқалары зерттеген. Бұл жұмыстар ислам құқығы мен зияткерлік меншік мәселелерін терең түсінуге арналған құнды ақпараттардан тұрады. Осы мақаладағы мәліметтер көбінесе жоғарыда көрсетілген кейбір авторлардың еңбектерінен алынған.

Әдіснама

Зерттеу барысында зияткерлік меншіктің қазіргі заманғы қоғам жүйесіндегі орны анықталып, оның маңыздылығы көрсетілді. Зияткерлік меншіктің қоғам өміріндегі атқаратын қызметі, оның дамуы мен қоғамдағы орнын айқындау мақсат етілді. Зерттеудің тағы бір маңызды тарапы ислам құқықтық жүйесінде зияткерлік меншікке қатысты қабылданған пікірлер, пәтуалар және шешімдердің қарастырылуы болды. Бұл зерттеу деректері ислам құқығының және қазіргі заманғы көзқарастар арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысын негіздеу үшін түрлі дереккөздер пайдаланылды, соның ішінде энциклопедиялық мақалалар, классикалық ислам әдебиеті, Құран мен сүннетке

негізделген көзқарастар, сондай-ақ қазіргі заманғы дінтану, исламтану, заңдар мен құқық теориясына арналған ғылыми мақалалар. Бұл дереккөздер арқылы зияткерлік меншіктің түрлі аспектілері, оның ішінде авторлық мәселелер кеңінен зерттелді. Әртүрлі дереккөздерден алынған ақпараттар зерттеу жұмысын тереңдетуге және зияткерлік меншік түсінігінің ислам дініндегі орны мен мәнін толыққанды ашуға ықпал етті. Зерттеу жұмысының методологиялық негізіне сипаттамалық талдау, мазмұндық талдау, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Исламда жалпы меншік ұғымының негізі Құран Кәрімнің келесі аяттары болып табылады. Мәида сүресінің аяты көк пен жердегінің тек жалғыз меншік иесі Алла екендігі, Алла жерді игеріп, басқаруды адамдарға бергені туралы айтылады (5:120). Нұр (24:33), Хадид (57:7), Нұх (71:12) сүрелерінде бастапқы мәтрәбе меншік иесі Алла екендігі айтылып, мүлікті адамдарға тапсыру бойынша адамдар меншікті тек басқаратынын, нақты иесі емес екені түсіндіріледі. Ниса (4:6), Бақара (2:279), Тәубе (9:24), Ләйіл (92:11) сүрелерінде адамдарға берілген меншік құқығы барлық адамдарға ортақ яғни абсолютті меншік құқығы болып есептелмейтіндігі баяндалған. Адамдар мүлікті басқару құқығына ие, бірақ оның нақты иесі емес.

Зияткерлік меншік туралы сөз қозғағанда, қандай да бір еңбек жасалған сәттен бастап пайда болатынын және туындының авторымен тығыз байланысты екенін айту маңызды. Тәжірбиеге сүйенсек, зияткерлік меншіктің екі негізгі аспектісі бар екенін байқауға болады: қаржылық және жеке. Қаржылық аспект автордың зияткерлік еңбегінің нәтижесінде алатын қаржылық пайдасын қамтиды, мысалы шығарманы сату арқылы табыс табу. Жеке аспект, немесе моральдық аспект деп те атайды, автор мен оның туындысы арасындағы рухани байланысты білдіреді. Бұл құқықтар автордың туындысының өзгертілмеуін, қорғалуын қамтамасыз етеді, әсіресе әдебиет, өнер сияқты салаларда аса маңызға ие. Автор шығармаға баспа құқығын басқа біреуге бергенде, ол туындының мазмұнына өзгерістер енгізуге байланысты өз талаптарын сақтай алады. Баспа құқықтары жаңа иеленушіге өткенде, автор шығарманың өзгертілмеуін талап етуі мүмкін, бұл автордың жеке құқықтары болып саналады, ол дегеніміз шығарманың

мазмұнына өзгерістер енгізу құқығының сақталуы дегенді білдіреді. Автор шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізу құқығын баспаға берсе де, шығарманың аты өзгеріссіз қалады. Егер баспа шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізіп, ол өз кезегінде автордың атына нұқсан келтірсе, автор өзінің жеке құқықтарын қорғау үшін белгілі бір әрекеттер жасай алады. Автор, шығарманың мазмұнына қатысты жеке құқықтарын өзге адамдарға сатса да, оның жеке басына қатысты құқықтары әрқашанда сақталады. Осындай жағдайлар орын алған жағдайда, автор өзінің жеке атын қорғау мақсатында, туындыға өзгерістер енгізу құқығын қайтарып алып, жеке құқықтарын қорғауды талап етуі мүмкін [1, 135-136 бб.]. Демек, зияткерлік құқықтар автордың еңбек нәтижесін қорғауды қамтамасыз етеді, оның ішінде қаржылық пайда мен автордың жеке құқықтарын сақтау да қамтылады. Автор шығармаға баспа құқықтарын басқа біреуге берсе де, шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізбеу мен автордың жеке басын қорғау құқықтары сақталады.

Зияткерлік меншік белгілі бір дәрежеде материалдық мүдделерді қорғау функциясын да атқарады. Зияткерлік меншікті өзге біреуге беру мүмкіндігі бар екендігі жоғарыда айтылды және олар адамның өмірімен шектелмей, мүрагерлік жолмен де берілуі мүмкін. Алайда, зияткерлік меншік белгілі бір уақыт аралығына байланысты материалдық игіліктер бойынша ерекшеленеді. Мерзім аяқталғаннан кейін, туынды әдетте жалпыға қолжетімді болады және үшінші тұлғалар да еркін пайдалана алады. Зияткерлік меншіктің маңызды аспектісі болып табылатын моральдық құқықтар өзге адамдарға берілмейді, өйткені моральдық жағы тек автордың жеке басымен байланысты. Соған сәйкес, меншік иесі мүліктің материалдық аспектісін бақылауға ала алады, ал моральдық құқықтар тек автордың жеке құқығын қорғауға арналған болып есептеледі [2, 588 б.]. Яғни, зияткерлік меншік еңбектің сапасын бақылап, материалдық мүдделерді қорғайды. Меншіктің бұл түрі белгілі бір уақыт аралығында әрекет етеді, кейін еңбек жалпыға қолжетімді болады. Моральдық құқықтар автордың жеке басымен байланысты болып, басқа адамдарға берілмейді.

Кейбір ислам ғұламаларының айтуынша, Құран Кәрімде баяндалған заң ережелерін екі топқа бөлуге болады: біріншісі – Алла мен адамның арасындағы қатынастарды реттейтін (діни ғұрыптар), екіншісі –

адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін ережелер [3, 350-352 бб.]. Яғни, Құрандағы заңдар екі топқа бөлінеді: діни ғұрыптар мен адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін ережелер. Ханафи мазһабы бойынша жеке құқықтар мен бостандықтардың басты қайнар көзі Құран, сүннет, сахабалардың сөздері, ижма, қияс, истихсан, әдет – ғұрып секілді қағидаларға сүйенген [4, 156 б.]. Шариғатта меншік объектісі айрықша сипатқа ие, ол дегеніміз, мұсылман қай мазһабты ұстанады сол бойынша сараланады [5, 2 б.]. Меншік ұғымы Ханафи мазһабында кеңінен ашылып қарастырылған. Ислам құқығында құқықтар жалпы алып қарайтын болсақ, екі маңызды міндетті қарастырады: біріншісі — «уәсиб-и амм», яғни адамның құқықтарын сақтау және зорлық-зомбылықтың алдын алу. Бұл міндет барлық мұсылмандар үшін ортақ болып табылады және әркімнің оны орындауы қажет. Екіншісі — «уәсиб-и хасс», яғни құқықты басқа адамдарға зиян келтірмей пайдалану. Бұл міндет тек құқықтың нақты иесіне қатысты болып табылады, яғни ол құқық иесінің өзіне парыз болып табылады [6, 32 б.]. Ислам құқығы адамдардың құқықтарын қорғау үшін әртүрлі санкциялар мен шараларды қолданады. Бұл жүйе адам құқықтарын бұзушылықтар мен заңсыз әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етеді. Ислам жеке тұлғалардың өзара өміріне, мүлкіне, ар-намысына және жалпы жеке құндылықтарына қол сұғуына жол бермейді. Басқа адамдардың материалдық және рухани құндылықтарын құрметтеуді талап етеді, құқық бұзушылықтарға тыйым салып, кінәлілерді жазалайды және келтірілген зиянды өтетіреді [6, 32 б.]. Яғни, Ханафи мазһабы бойынша жеке құқықтар Құран мен сүннетке негізделген және меншік ұғымы кеңінен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта тауарлар мен олардың өзара байланыстарына қатысты жаңа құқықтар пайда болуда, және бұл құқықтар бұрынғы заңдарда қарастырылмаған аспектілерді қамтиды. Авторлық құқықтар қазіргі заманда осындай ерекше құқықтар ретінде мойындалады [7, 109 б.]. Исламда еңбек табыс пен күнкөріс үшін маңызды деп бағаланады, ал еңбексіз алынған артықшылықтарға шектеулер енгізіледі [8, 111 б.]. Ислам діни жеке меншікті және қоғамдық меншікті құрметтеп, материалдық және интеллектуалдық құқықтардың бұзылуына жол бермейді. Бұл ұстаным адамдардың еңбегімен алынған өнімдердің олардың рұқсатынсыз пайдаланылмауын қамтамасыз етеді [9, 13 б.]. Дегенмен,

қазіргі уақытта көптеген адамдар интеллектуалдық өнімдерді қаржылық пайда үшін пайдалануға оңай қол жеткізуді және ешкімнен рұқсат алуды қажет деп санамайды. Бұл жағдай зияткерлік еңбектің нәтижесінде пайда болған авторлардың жұмыстарын қорғаудың маңыздылығын көрсетеді [10, 2512 б.]. Ислам құқығында зияткерлік меншікке қатысты нақты ережелер жоқ, сондықтан болар бұл мәселе бойынша көзқарастар әртүрлі [9, 14 б.]. Исламда еңбек пен меншікті құрметтеу маңызды, бірақ қазіргі қоғамда интеллектуалдық өнімдерді рұқсатсыз пайдалану жиі кездеседі, бұл авторлардың құқықтарын қорғауды қажет етеді. Ислам құқығында зияткерлік меншікке қатысты нақты ережелер болмағандықтан, ғалымдар әртүрлі көзқарастар мен дәлелдер іздеп, кейбіреулері тіпті бұл меншік түрін жоққа шығарады.

Зияткерлік меншік заңдылығын мойындамайтын зерттеушілер мен оны қолдайтын ғалымдар өз көзқарастарын әртүрлі критерийлер бойынша түсіндіре отырып, өз дәлелдерін негіздейді. Осы дәлелдердің бірі маслаханың дәлелі, ол қоғам мен жеке тұлғаның игілігі. Ислам зерттеушәлері арасында бұл құқықтың заңдылығын қолдайтындар, қоғамдық және жеке мүдделерді қорғау үшін авторлық құқықтарды заңды түрде тану және қорғау қажет деп санайды. Автордың өз туындысына қаржылық құқықтарын заңды түрде мойындау оның жеке мүддесі үшін маңызды, себебі авторлар өз еңбектерінен пайда таба алмаса, өзге қызмет түрлеріне ауысып, ғылыми қызметпен айналысуды тоқтатуы мүмкін. Бұл жағдай қоғамның дамуына қажетті ғылыми зерттеулердің тоқтауына алып келеді. Сондықтан, қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету және ғылыми-техникалық қызмет пен зияткерлік дамуды қолдау үшін авторлық құқықтарды заңмен қорғау қажеттілігі бар [10, 2512 б.]. Көріп отырғанымыздай, зияткерлік меншік құқықтарын қорғау қоғамдық және жеке мүдделерді сақтау үшін маңызды. Авторлық құқықтарды заңмен реттеу ғылыми және технологиялық дамуды қолдайды, бұл қоғамның прогрессіне ықпал етеді.

Құранды үйреткені үшін төлем алуға рұқсат етілгенін ескере отырып, білгілі бір өнерді, ілімді өзгелерге үйрету мен тарату да рұқсат деп қарастырылады. Ханафи мәзһабының имамдары Құранды оқытуды ғибадаттың бір түрі деп санаған және басқа ғибадаттар сияқты, Құран үйреткені үшін ақы алуға болмайды деген ұстанымда болған. Бұл қағида сол имамдардың өмір

сүрген кезеңіне сәйкес келген, өйткені сол уақытта Құран ұстаздарына Бәйт әл-Малдан, яғни мемлекет қаражатынан жер бөлінетін. Алайда уақыт өте келе өмір талаптары өзгеріп, Құран ұстаздарына жер бөлу тоқтатылды. Осы жағдайда Құран ұстаздары уақыттарын Құран үйретуге арнаса, аштыққа ұшырау қаупі туындады немесе өзге істерге ауысып, бұл Құран оқуының бұзылуына себеп болуы мүмкін еді. Сол себеппен, кейінгі ғалымдар уақыттың өзгергенін ескеріп, Құран оқыту және имам мен азаншы сияқты басқа да міндеттер үшін төлем алуға рұқсат берілді [11]. Дінге деген қызығушылық танылып жатқан қазіргі заманда, жоғарыда қарастырылған мәселе өте өзекті болып табылады. Бұл мәселеден түйін ретінде заман өзгеруіне қарай пәтуалар да өзгереді деген ұғым келеді. Ислам діні қатып қалған қағида, адамдардың өмірін ауырлататын емес, керісінше жеңілдететін, адам және оның құқықтары мен бостандықтары бірінші кезекте тұратын, өмір сүрудің құралы деген түсінік қалыптастырады.

Авторлық меншікті қорғаудың тағы бір маңызды факторы – автордың өз еңбегінен қаржылық пайда табуы. Егер ол қорғалмаса, үшінші тұлғалар, мысалы, баспалар, қолға түскен еңбектің арқасында қаржылай табысқа қол жеткізеді, ал жұмыстың авторының еңбегі тиісінше бағаланбай қалады [10, 2512-2513 бб.]. Ислам сенімі бойынша ғылым құлшылықтың бір түрі болып саналады. Осы түсінік негізінде ертедегі Ханафи фақиһтары білімді сауда құралы ретінде пайдалану және оның орнына ақы алу идеясын қолдамады. Бірақ қазіргі заманда діни ғалымдар мен Құран оқыту жағдайларының өзгеруіне байланысты, Ханафи фиқһында оқу ақысын талап етудің заңдылығы туралы пікірлер бар. Ертедегі Ханафи ғұламалары ғибадаттарға байланысты ақы алуға қарсы болса да, бұл көзқарас ғалым Мергинани Бурханеддин (593/1197 ж.ж.) дәуірінде өзгерді. Мергинани өз дәуірінде Құран оқытуға деген салғырттықты атап өтіп, кейбір фикх ғалымдарының еңбектері үшін ақы алуға рұқсат бергенін айтты. Оның айтуынша, пәтуа бастапқыда тек Құран тәлімімен шектелсе, «Шарх Мұхтасар әл Викайя» деген еңбегімен кеңейтілді және фикх ілімі де ақылы түрде танытылуға рұқсат етілген діни ілімдер қатарына кірді. Ханафилерден басқа ғұламалар да Құран тәлімін және басқа да ғибадаттардың ақысын алуға болады деген пікірмен келісті [10, 2513 б.]. Көріп отырғанымыздай, авторлық құқықтың қорғалуы, әсіресе қаржылық

пайда алу аспектісі, автордың таза еңбегінің нәтижесіне әділ бағасын беруге мүмкіндік береді. Исламның алғашқы кезеңінде ғибадаттар мен білімнің ақылы болуы туралы пікірлер болған жоқ. Алайда уақыт өте келе, Ханафи ғұламалары Құран оқыту мен діни білім үшін ақы алу қажеттігін мойындады. Мергинани мен басқа ғалымдар қазіргі заманның талаптарына сәйкес ақы алудың заңдылығын қолдады.

Ертедегі кезеңдерде қазіргі заманғы зияткерлік меншіктің түсінігі әлі қалыптаспағанына қарамастан, авторлар өз шығармаларындағы сөздер мен идеялардың бастапқы иелеріне тиесілі екенін айтып, құрмет көрсетуге ерекше көңіл бөлген. Олардың ғылыми дәстүрде авторлық құқықтың атрибуция мен иелену аспектілеріне аса мән берулері оны маңызды көргенін білдіреді [10, 2515 б.]. Сол заманда ғалымдар атрибуция әдісін өте дәлдікпен қолданған, мәтіннің көлеміне қарамастан, оның авторын толық көрсетуге тырысқан. Бұл әдіс хадис саласында танымал болғанымен, мұсылман ғалымдары оны тарих, әдебиет, поэзия және тіл сияқты өзге салаларда да аса қарқынмен қолданған [12, 1006 б.]. Исламда шығарманы заңды иесіне тиесілі ету - құқықтың сақталуын білдіреді, ал қазіргі түсінікте «плагиат» ұғымы ғылыми ұрлық немесе білімге алғыс білдірмеу әрекеті ретінде қарастырылады [10, 2515 б.]. Көріп отырғанымыздай, бұрынғы кезеңдерде авторлық құқықты қорғау маңызды болған және авторларды дұрыс атрибуцияға ғылыми дәстүрдің негізі болып саналған, ал қазіргі заманғы плагиат түсінігі осы тарихи тәжірибелердің заңды жалғасы ретінде қарастырылады.

Мұжтаһид ғалым Суфиян Севри (қ. 161/778) адал ғылыммен айналысу және ақпараттың түпнұсқа көзін дұрыс көрсету маңыздылығын атап өткен. Ол ғылымның шындыққа сай болуы үшін ақпараттың нақты дереккөзін көрсету қажет екенін, ал керісінше әрекет ету ғылымға қарсы әрекет деп санаған [12, 1006 б.]. Сәләф ғұламалары (ислам тарихындағы әуелгі үш буын ислам ғұламалары) риуаят еткен мәтіндерде кездескен әрбір қате немесе бұрмалауды түзетпей, оларды дәл сол күйінде ұсынған. Бұл ғалымдардың мәтіндерді сақтаудағы мұқияттылығын көрсетеді. Қателер байқалған жағдайда, олар түзетулер мен қосымша жазбаларды енгізіп, дұрыс нұсқаны анықтаған. Бұл әдіс ғалымдардың мәтіндердің түпнұсқасын дәл сақтау мақсатында қолданылған. Осындай тәсілдер авторлық құқықтың ғылыми дәстүрде құрметтелетінін көрсетеді.

Ғылыми авторизация дәстүрі бойынша, кітапты баяндайтын кезде автордың рұқсатын алу, қазіргі авторлық құқыққа ұқсас құқықтарды қорғау деп есептеледі. Бұл ғұламалардың авторлық меншікті түсініп, оларды іс жүзінде қолданғанының көрсеткіші болып табылады [10, 2515-2516 бб.]. Яғни, Суфиян Севри және басқа сәләф ғұламалары ғылымның шынайылығын қамтамасыз ету үшін ақпараттың түпнұсқа көзін дәл көрсетуге ерекше мән берген. Олар мәтіндердің дұрыс нұсқаларын сақтау мен түзету арқылы авторлық құқықты құрметтеген және қазіргі авторлық құқыққа ұқсас құқықтарды қорғау дәстүрін қолданған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, исламдағы жалпы ережелер мен мәтіндерде авторлық құқыққа байланысты нақты ережелердің болмауы ислам ғұламаларының бұл құқықты қорғау бойынша түрлі дереккөздер арқылы негіздеуге мүмкіндік берді. Бұл мәселенің бір аспектісі «зиянды жою және пайдалыны сақтау» принципі. Егер баспалар авторлардың шығармаларын өз қалауы бойынша өзгертуге рұқсат етілсе, білімнің бұрмалану қаупі туындайды. Сондықтан автордың шығармасын қорғау үшін оның құқықтарын сақтау маңызды. Сонымен қатар, «Уәжіпті аяқтайтын нәрсе де парыз» ережесі деп қарастырылады. Бұл ережеге сәйкес, ғылыммен және әсіресе діни зерттеулермен айналысу қоғамдық міндеттердің бірі болып табылады, ал осы жұмысты атқаратын ғалымдардың отбасылық жауапкершіліктері де бар. Осы себепті ғалымдар өз еңбектерінен табыс тауып, күн көру үшін қаржылық ресурстарға ие болуы тиіс. Осы жағдайда, өздерінің еңбектерінен қаржы табу қажеттілігі туындайтыны анық [10, 2516 б.]. Демек, ислам ғұламалары авторлық құқықты қорғауды білімнің бұрмалануын алдын алу және ғалымдардың қаржылық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін маңызды деп санаған. Ғалымдарға кітаптарды сатып алу және сату мүмкіндігі олардың мүлік ретінде қарастырылуына негіз болады. Бұл, өз кезегінде, кітаптардағы интеллектуалдық және ғылыми мазмұнның меншік құқығының аясында қарастырылуын қамтамасыз етеді. Ендеше авторлар өз шығармаларын сатып алу, сату, садақа ретінде беру немесе мұра ретінде қалдыру сияқты құқықтарға ие болады [9, 15 б.].

Авторлық құқықты қабылдамайтын ғалымдар өз пікірлерін түрлі дәлелдермен негіздейді. Әдетте, олар авторлық құқықтың ислам құқығы тұрғысынан заңды емес екендігін атап өтеді, себебі бұл құқық түрі

қоғамдық мүдде тұрғысынан қаралғанда, авторларға тек өз туындыларынан пайда табуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сондай-ақ кейбір адамдардың осы туындылардан пайда алуына кедергі келтіреді деп санайды. Бұл көзқарас білімнің қолжетімділігін шектеу және қоғамнан жасыру болып есептеледі және бұл Құран мен хадистерде тыйым салынған деген пікірді алға тартады. Олар Ардақты Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) «Білімді жасырып, басқаларға үйретпеген адамға қиямет күні аузына от тізгіні салынады» деген хадисін келтіреді және бұл хадисті білімді жасырудың қылмыс ретінде қарастырылатынын білдіреді деп түсінеді. Сонымен қатар, олар қоғамдық мүддені жеке мүддеден жоғары қоятын әмбебап ережеге сілтеме жасай отырып, авторлық құқықтың болмауы қоғамның жалпы мүддесін қорғауға қажетті деп санайды [10, 2512 б.]. Қазіргі кейбір ғалымдардың пікірінше, шариятта меншік ұғымы тек нақты заттарға қатысты болады, сондықтан абстрактілі құқықтарды, мысалы, зияткерлік меншікті шариятқа сай деп қарастыруға болмайды дейді. Сондай-ақ, зияткерлік меншік құқықтарын монополия деп қабылдайды, ал исламда монополияға тыйым салынғаны туралы көзқарастар бар [9, 16 б.]. Өзге бір дәлел ретінде – білімді ғибадат ретінде қарастыру. Олар ғибадат сұбадағ жатпайды деп есептейді және: «Білімді жасыру арқылы адам қиямет күні жазаланады» деген хадисті келтіреді [10, 2513 б.]. Алайда жоғарыда келтірген зияткерлік меншікке қарсы пікірге аргумент – білім толықтай жасырынып қалмайды, керісінше, ол қоғамға белгілі бір ақыға ұсынылады. Яғни, авторлар өз білімдерін жасырып қалмайды, қоғамға өз еңбектерін ұсынады және өздерінің жұмысына байланысты табыс табады. Сонымен қатар, ислам шариятына сәйкес, зияткерлік меншікті қорғау мен қоғамдық мүддеге жауапкершілік көрсету дұрыс деп саналады. Әл-Азһар пәтуа комитеті авторлық құқықты қорғауды қолдайды және автордың рұқсатынсыз жұмысты көшіру мен өз ойын деп көрсету әрекеттерін плагиат деп санайды. Бұл әрекеттерді шариятқа қарсы деп қарап, оларды заңмен тыйым салынған деп бағалайды [9, 15 б.]. Қазіргі көзқарас бойынша, білім қоғамға ақыға ұсынылады және авторлық құқықтар қоғамның мүддесін қорғауға көмектеседі.

Ислам заңгерлері меншіктің тек нақты заттарға тән екенін бір ауыздан мойындайды. Олардың түсінігі бойынша, құқықтық реттеу мен заңды негіздер мүліктің

физикалық немесе абстрактілі сипатына қарамастан белгіленеді. Басқаша айтқанда, мүлік тек заңмен танылған заттар ретінде қарастырылады. Мәселен, мұсылмандарға харам деп танылған қан, шошқа, өлексе сияқты нәрселер ислам құқығы бойынша мүлік болып есептелінбейді, еш мүліктің, құқықтық қатынастарда мүлік объектісі бола алмайды [13, 197 б.]. Ислам құқығында меншік ұғымы қазіргі құқықтық түсініктермен ұқсас болып келеді. Мысалы, тауарлар нақты және анық заттар ретінде сипатталады, бұл жалпы нақты, жылжымалы және жылжымайтын мүлікті қамтиды. Ислам құқығында меншік кең ауқымды. Мүлік ұғымы Құран мен сүннетте жиі кездеседі, бірақ фикһтағы мағынасы айқын емес. Әртүрлі мәзһабтар мен ұстанымдарға байланысты тауарлар әртүрлі түрде түсіндіріледі, сондықтан күнделікті тілде қолданылатын мағынасы мен құқықтық түсінігі арасында айырмашылықтар болуы мүмкін [13, 197-198 б.]. Осылайша, ислам заңгерлері меншік ұғымын нақты заттарға ғана қатысты деп түсіндіреді.

Қорытынды

Қазіргі таңда дүние жүзіндегі көптеген мұсылман мемлекеттерінде зияткерлік меншік құқығының қоғамдағы орны айқындалып, ол құқықтық қорғауға алынған. Осылайша, қазіргі көзқарастар арасында меншікке қатысты анықтамалар арасында айырмашылықтар жоқ. Тарихи даму барысында меншік ұғымы әрқашан қоғамның әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістеріне байланысты өзгеріп отырды. Уақыт өте келе, қоғам бұрын тауар деп саналмаған нәрселерді жаңаша бағалау негізінде тауар ретінде қабылдай бастады. Мысалы, қазіргі кезде күн энергиясы мен табиғи газ жоғары бағаланып, құнды тауарлар қатарына қосылды және олар сатып алу-сату мәмілелерінің объектісі болып, заңмен қорғалуы мүмкін. Зияткерлік меншік құқықтары бүгінгі таңда қаржылық құндылыққа ие болып, заңды түрде меншік ретінде қарастырылады.

Зияткерлік меншік құқығы өнеркәсіптік революциядан кейін қалыптасып, технологиялық және тұрмыстық жетістіктердің нәтижесінде бұл тақырып маңызды мәселеге айналды. Бұл зерттеу зияткерлік меншік объектілерінің мүлік анықтамасына кіретінін немесе қорғаушы сала ретінде танылатындығын түсінуге бағытталған. Зияткерлік меншіктің келісім-шарттармен байланысты болуы, меншік

объектісі ретінде қолданылуы, құқықтық қорғауды қажет етуі зияткерлік меншіктің мүлік ретінде танылуын білдіреді. Құран Кәрімнің бірнеше сүре аяттарында мүлік жалпы Аллаға тиесі екендігіне сүйене отырып, зияткерлік меншікте жалпы мүліктің бір түрі ретінде танылғандығынан түпкі иесі Алла деген түсінікті береді. Мәселен, адам өз ойының жемісі ретінде танылған шығармалары да ислам қағидасына сәйкес Алланың қолдауы мен қалауымен жүзеге асады. Зияткерлік меншік те меншіктің бір бөлігі ретінде бұл түсінік бойынша реттеледі. Бұл жалпы түпкі иелік ету мәселесі бойынша, ал адамның сол мүліктерді басқару бойынша туындайтын мәселелері екі топқа бөлініп қарастырылған. Осы мәселеге қатысты ислам ғұламалары екі топқа бөлінеді: бір тобы зияткерлік меншік құқықтарын қабылдайды, ал екінші тобы бұл құқықтарды мойындамайды. Алайда, жалпы пікір бойынша, ислам құқығы зияткерлік меншік құқықтарын заңды құқық ретінде мойындайды және олардың бұзылуына тыйым салады. Сондықтан, өзге біреудің мүлкін ұрлау, иемдену қаншалықты тыйым болса, зияткерлік меншік құқықтарын бұзуға әкелетін кез-келген іс-әрекет осындай мағынаға ие.

Ертеде әртүрлі мәзһабтар меншік ұғымын әртүрлі анықтаған. Алайда, заман өзгеруіне байланысты исламда пәтуалар да өзгереді деген қағиданы ескерсек, зияткерлік меншік мәселесі де өз шешімін оңай табады. Оған мысал ханафи мәзһабы бойынша, зияткерлік құқықтар мен мүдделер мүлік анықтамасына бастапқыда кірмейтін болған, бірақ тұрмыстық жағдайлардың өзгеруі ханафилердің меншік анықтамасы заманның талаптарына сәйкес өзгергені анықталады. Зияткерлік меншік қазіргі заман термині бола тұра, оның ережелері ертедегі мұсылман қоғамында болмағанын деп жоққа шығара алмаймыз. Көне кітаптарда шығарманың иесіне толық сілтеу жасау, халық арасында қалыптасқан әдет-ғұрыптар мақалада сипатталғандай ислам құқығында жеке құқықтар мен бостандықтардың қайнар көздерінің бірі бола алады. Зияткерлік меншікке байланысты кез-келген мәселелер тікелей жазылмаса да, практикада қабылданған және заңдарға сәйкес шешіліп отырған болуы мүмкін. Яғни, бұл адамдар арасында қалыптасқан дәстүрге айналған болса ол әдет-ғұрып ретінде қабылдануы мүмкін болған. Ислам құқығында, егер ол айқын түрде нақты мәтіндерге немесе орныққан негізгі қағидаларға қайшы келмесе, әдет-ғұрып сенімді қайнар көз ретінде

қабылданады. Осы себептен, зияткерлік меншік ережелерінің ислам құқығында да бар екенін айтуға болады. Осыған сәйкес, бағалы құндылыққа ие, шариғат бойынша пайдалы болып саналатын барлық нәрсе заңды түрде меншік ретінде қарастырылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Veldet H. Şahsiyet haklari ve fikri haklar // *Journal of Istanbul University Law Faculty.* – 2011. – Т. 5. – С. 126-137.
- 2 Günay H. M. Mal Varlığı Kavramı ve Yeni Gelir Kalemlerinin Zekâtı // *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları.* – İstanbul: Ensar Neşriyat. – 2017. – 588 s.
- 3 Гончаров И.А. Институт собственности на примере мусульманской системы права // *Образование и право.* – 2020. – №. 12. – С. 350-352.
- 4 Әділбаев А., Әділбаева Ш. Әбу Ханифа және ханафи мәзһабы. – Алматы, «Көкжиек», 2018. – 400 б.
- 5 Ахметова А.Т. Отличия и сходства права собственности в английском и мусульманском праве // *Экономика и социум.* – 2015. – №. 1-1 (14). – С. 2-7.
- 6 Benli A. İslam Hukukunda Manevi Tazminat. - Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. - 32 s.
- 7 Далгин Н. Понятие товара в рамках договора купли-продажи согласно исламскому праву // *Журнал факультета теологии Университета Ондокуз Майыс.* – 1999. – Т. 11. – №. 11. – С. 97-128.
- 8 Hacak H. İslam hukuk düşüncesinde özel mülkiyet anlayışı // *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* – 2005. – №. 29. – С. 99-120.
- 9 Akay T. Osmanlı devleti'nde arma-i osmânî ve tuğrâ-yi hümayûn'un alâmet-i farika olarak kullanımı // *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* – 2012. – Т. 1. – №. 9. – С. 1-15.
- 10 Orhan F. İslam hukuku açısından manevî hak kavramı (telif hakkı özelinde) // *Journal of International Social Research.* – 2016. – Т. 9. – №. 43. – 2512 s.
- 11 Doğan A. T. İslam Hukuku Açısından Fikrî Mülkiyet Hakları (Telif Hakkı ve Sinaî Mülkiyet Hakları). – Necmettin Erbakan University, 2023.
- 12 Sezer A. Telif Hakları Özelinde İslam Hukukunun Fikri Mülkiyet Yaklaşımına Dair Bir Araştırma // *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* – 2000. – Т. 19. – №. 2. – С. 981-1011.
- 13 Çalış H. İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından 'Milk' Terimi // *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi.* – 2003. – Т. 2. – С. 185-205.

Transliteration

- 1 Veldet H. Şahsiyet haklari ve fikri haklar [Personal rights and intellectual rights] // *Journal of Istanbul University Law Faculty.* – 2011. – Т. 5. – С. 126-137 (in Turkish).
- 2 Günay H. M. Mal Varlığı Kavramı ve Yeni Gelir Kalemlerinin Zekâtı [The Concept of Wealth and the Zakat of New Sources of Income] // *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları.* – İstanbul: Ensar Neşriyat. – 2017. – 588 s. (in Turkish)

3 Goncharov I. A. Institut sobstvennosti na primere musul'manskoj sistemy prava [The Institute of Ownership in the Example of the Muslim Legal System] // *Obrazovanie i pravo*. – 2020. – №. 12. – С. 350-352 (in Russ).

4 Adilbaev A., Adilbaeva Sh. Abu Hanifa zhane hanafi mazhaby [Abu Hanifa and the Hanafi Madhab]. – Almaty, «Kokzhiek», 2018. – 400 b. (in Kaz).

5 Ahmetova A. T. Otlichija i shodstva prava sobstvennosti v anglijskom i musul'manskom prave [Differences and Similarities in Property Law in English and Islamic Law] // *Jekonomika i socium*. – 2015. – №. 1 -1 (14). – С. 2-7 (in Russ).

6 Benli A. İslam Hukukunda Manevi Tazminat [Moral Compensation in Islamic Law]. – Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. – 32 s. (in Turkish).

7 Dalgin N. Ponjatje tovara v ramkah dogovora kupli-prodazhi soglasno islamskomu pravu [The Concept of Goods within the Framework of a Sale Contract According to Islamic Law] // *Zhurnal fakul'teta teologii Universiteta Ondokuz Majys*. – 1999. – Т. 11. – №. 11. – С. 97-128. (in Russ).

8 Hacak H. İslam hukuk düşüncesinde özel mülkiyet anlayışı [The Concept of Private Property in Islamic Legal Thought] // *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2005. – №. 29. – С. 99-120. (in Turkish).

9 Akay T. Osmanli devleti'nde arma-i osmâni ve

tuğrâ-yi hümayûn'un alâmet-i farika olarak kullanimi [The Use of the Osmanli Arma (Arma-i Osmâni) and the Imperial Tugra (Tuğrâ-yi Hümayûn) as Distinctive Symbols in the Ottoman Empire] // *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*. – 2012. – Т. 1. – №. 9. – С. 1-15. (in Turkish).

10 Orhan F. İslam hukuku açısından manevî hak kavrami (telif hakkı özelinde) [The Concept of Moral Rights in Islamic Law (With a Focus on Copyright)] // *Journal of International Social Research*. – 2016. – Т. 9. – №. 43. – 2512 s. (in Turkish).

11 Doğan A. T. İslam Hukuku Açısından Fikrî Mülkiyet Hakları (Telif Hakkı ve Sinaî Mülkiyet Hakları) [Intellectual Property Rights in Islamic Law (Copyright and Industrial Property Rights)]. – Necmettin Erbakan University, 2023. (in Turkish).

12 Sezer A. Telif Hakları Özelinde İslam Hukukunun Fikri Mülkiyet Yaklaşımına Dair Bir Araştırma [A Study on the Approach of Islamic Law to Intellectual Property Rights with a Focus on Copyright] // *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2000. – Т. 19. – №. 2. – С. 981-1011. (in Turkish).

13 Çalıř H. İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından 'Milk' Terimi [Basic Concepts of Property Law in Islamic Legal Literature and the Term 'Milk' in Terms of Subject and Scope] // *İslam Hukuku Arařtırmaları Dergisi*. – 2003. – Т. 2. – С. 185-205. (in Turkish).

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Балжан Мелискызы Мелисова* PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Алий Рауфович Альмухаметов* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6799-5626
- Азамат Шутбаевич Жамашев* доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Гульназ Турсуновна Алаева* профессор, PhD, Университет Туран, Алматы, Қазақстан, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238
- Балжан Мелискызы Мелисова* PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Алий Рауфович Альмухаметов* доцент, кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6799-5626
- Азамат Шутбаевич Жамашев* доцент, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Гульназ Турсуновна Алаева* профессор, PhD, Университет Туран, Алматы, Казахстан, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238
- Balzhana Melissova* Doctoral student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Aliy Almkhametov* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Azamat Zhamashev* Associate Professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Gulnaz Alayeva* Professor, PhD, Turan University, Almaty, Kazakhstan, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238